

Kolmkümmend aastat kirjutatud raamat

Raimo Pullat. Tallinlase asjademaailm valgustussajandil. Toim. Tõnis Liibek. Estopol, Tallinn, 2016. Resümee saksa k., registrid, 384 lk.

Ivar Leimus*

Möödunud aasta lõpul lugejate kätte jõudnud prof. Raimo Pullati uus monograafia on mõneski mõttes eriline. Vähe leidub raamatuid, mida on kirjutatud kolmkümmend aastat. Aga just nõnda pikaks ütleb autor ise oma töö, tunnistades, et sai selleks tõuke 1986. aasta Berni majandusajaloo konverentsil. Muude teemade seas lahatud seal tookord ka argiajaloo aspekte, tuginedes seejuures suuresti mitmesugustele varandusinventaridele. Tegelikult ulatub käesoleva teose saamislugu veelgi kaugemale minevikku, sest see algas õieti juba 1970. aastail Raimo Pullati linnademograafia-alaste uuringute ning nende tulemusel sündinud monograafia- ja väitekirjadega.

Kuid just igapäevase elu ja mentaliteedi uurimine on viimastel aastakümnetel üha rohkem köitnud ajaloolaste huvi. Annab ju asjadering, mis minevikus lihtsat inimest ümbritses ning mida too tarvitas ja tarbis, meile kunagistest aegadest palju elavama ja mõistetavama pildi kui kuulsate nimede ja aastaarvude jada õpperaamatus. Tuletagem kas või meelde kunagisi hirmigavaid kooli ajalootunde. Ka meil Eestis on argiajaloo uurimissuund kogumas üha enam hoogu, toodagu siin näiteks Inna Põltsam-Jürjo, Krista Kodrese, Marge Renniti ja paljude teiste keskmise ning noorema põlve ajaloolaste kirjutised.

Iga niisuguse teadustöö eelduseks on piisav allikabaas, käesoleval juhul elanike varaloendid. Kui inimene lahkus siit ilmast, jätmata maha oma viimset soovi, sisenesid kadunukese elamise linnaametnikud ja inventeerisid – pärijatevaheliste sekelduste vältimiseks – eest leitud maise vara. Üles kirjutati praktiliselt kõik – kinnisvara, kodukraam, väärtpaberid ja sularaha. Tuleb igati

nõustuda Raimo Pullati elegantse sõnastusega, mille kohaselt „[---] avavad varandusinventarid huvilisele lahkunu koduukse“.

Tallinnas on 18. sajandist säilinud 500 varaloendit, mida on rohkem kui mõneski olulises Saksa linnas, kuid tunduvalt vähem kui näiteks Gdańskis. Seetõttu on just Poola ajaloolased olnud eriti innukad inventaride läbitöötamisel, ehkki seda tööd on tehtud ka teistes riikides. Ent minu teada pole kusagil avaldatud nii esinduslikku varaloendite publikatsioonide rida, nagu seda on meil teinud Raimo Pullat. Vähe sellest, nendel publikatsioonidel põhineb rida uurimusi, artikleid ja väitekirju, mis on loonud hea põhja suurema, kokkuvõtva ja üldistava monograafia kirjutamiseks.

Ja nüüd on see raamat meie ees. Meeldiv on köidet kätte võtta – soliidne kujundus, hea paber, kvaliteetsed fotod. Etteruttavalt – illustatsioonid kujutatud siin omaette väärtust, sest esimest korda saab laiem publik heita pilgu nii mõnelegi valgustussajandi esemele, pildile ja raamatule, mis säilivad Eesti muuseumides ja biblioteekides. Eriti tuleb siin esile tõsta Johannes Hau 1827. aastal valminud värvilisi guašše Tallinna vaadetega, mis omal ajal kingiti Tallinna väisanud keiser Nikolai I-le ja mis sealtpeale on asunud Ermitaaži kunstikogus Peterburis. Neid pole Eesti avalikkus varem näinudki.

Aga tagasi raamatu sisu juurde, mida Raimo Pullat tõelise vana kooli teadlasena on käsitlenud võrdlev-ajalooliselt, s. t. ühelt poolt selle ajalises muutumises, teisalt aga kõrvutades muude meile geograafiliselt ja kultuuriliselt lähedaste maade ning regioonidega, nagu Poola, Soome ja Läti. Kuid tema pilk ulatub kaugemalegi – Saksamaale, Tšehhi, Austriasse, Prantsusmaale.

Nagu iga soliidne teaduslik monograafia, on teos rangelt struktureeritud. See algab uurimissuunda ja selle objekte selgitava sissejuhatusega, kusjuures autor teeb käsitletava ainese ringi olulise täienduse. Poola teadlase Maria Bogucka sõnastatud argiajaloo uurimisküsimustele: „[---] inimese eksistentsi ja töö tingimused ja viisid, tarbimise kõik liigid [---]” jne. jne. lisab ta tervishoiu probleemistiku, linna ja küla kontaktid, sotsiotopograafia, linnaruumi ja looduslikud tingimused. Tõepoolest – just see annab mineviku igapäevaelu aspektidele sotsiaalse ja topograafilise raamistiku.

Järgneb varandusinventari kui allikaliigi

* Ivar Leimus (1953), PhD, teadur-kuraator, Eesti Ajaloomuuseum, Pirita tee 56, 10127 Tallinn, ivar@ajaloomuuseum.ee

tutvustus ning muljetavaldav historiograafiline ülevaade, kus tulenevalt eespool mainitud metodoloogilisest lähenemisest on autor peatähelepanu pööranud peamiselt Poola, Soome ja Saksa ajaloolaste kirjutistele. Esmapilgul võib Poola esiletõstmine siin lugejat mõnevõrra üllatada, ent kui teada, et peamiselt on sel puhul tegemist Läänemere tollase ühe tähtsama sadama- ja kaubalinna Gdańskiga (Danzigiga), siis saab niisugune tähelepanu mõistetavaks. Raimo Pullati hea poola keele oskus on seejuures olnud suureks eeliseks ja eelduseks.

Ja lähebki lahti! Lähtudes oma argiajaloo definitsiooni täiendustest, raamistab autor kõigepealt valgustussajandi tallinlase sotsiaalse ja geograafilise elukeskkonna. Esimene peatükk kannab pealkirja „Elanikkond“. Selles annab Raimo Pullat, tuginedes suuresti omaenda varasematele vastavasisulistele uurimustele, kontsentreeritud ülevaate Tallinna rahvastiku arengust 18. sajandil. Järgmine peatükk „Heakord ja tervishoid“ vaatleb lähemalt linlaste elutingimusi, veevarustust, kanalisatsiooni, tänavavalgustust, hügieeni jne. Palju tähelepanu on pühendatud hoolekande- ja raviasutustele, elanike sündide-surmade statistikale, arstiteaduse ja ravivõtete, aga ka meditsiinitehnika arengule. Saame teada, missuguseid instrumente kasutas Tallinna linnakirurg 18. sajandi keskel. Mainitakse ka tollaseid eestikeelseid meditsiinirükkiseid ja nende levikut. Tänapäevaste tiraažide juures – kas teadsite, et Arveliuuse „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramatut“ trükiti 1790. aastal 10 000 eksemplari?

Edasi tutvustab autor meile Tallinna linnaruumi ja selle avardumist vaadeldaval ajajärgul seoses uute asumite kujunemisega. Sõjasadama rajamisega tekkis nn. *Matrosskaja slobodaa*, Lasnamäe veerele püstitati Uuslinna kasarmud, Kadrioru lossi ümber kujunes vene õuetalupoegade asum. Üles ehitati ja laienesid Põhjasõjas maha põletatud eeslinnad. Eriti hoogne oli ehitustegevus 18. sajandi viimasel veerandil. Tasapisi hakkas vanalinnast ja eeslinnadest kujunema ühtne linnatervik. Peatüki teine osa on pühendatud Tallinna sotsiotopograafiale – eesti keeles: sellele, kus mingi ameti pidaja elas ja töötas. Prestiizsemad kohad tollal olid, nagu vist praegugi, Raekoja platsi ümbrus ja Toompea. Samas oli linnaruum Tallinnas üsna heterogeenne – teatud elualade selget koondumist mingisse piirkonda ei saa siin täheldada.

Edasi vaadeldakse tollase linlase elulaadi agraarsust, suhteid ümbritseva maa ja talurahvaga. Aga ka karjapidamist kui kodaniku üht elat

tusala. Kui käsitöölised pidasid loomi suhteliselt vähe, siis üllatuslikult palju karja kuulus linna eliidile. Suurgildi oldermann Christian Buchau näiteks jättis endast maha 6 hobust ja 2 varssa, 49 lehma, 30 vasikat, 36 lammast ja 19 talle, 8 siga jt. koduloomi-linde! Kui hobuste kui töö- ja liiklusvahendite olemasolu ühes korralikus jõukas peres on igati mõistetav, siis oldermanni lehmad-lambad jms. kannatavad välja võrdluse juba väiksema kolhoosikarjaga.

Käsitledes söömis- ja joomiskultuuri, täheldab autor üldist tendentsi lauakommete peenenemise suunas. Peatükis vaadeldakse toidu valmistamist, selleks vajalikke nõusid ja sisustust, toitumisharjumusi ja söögisedelit. 18. sajandil algas Euroopas kartulirevolutsioon, Friedrich II arvukad kartulikäsud päästsid preislased näljahirmust. Tema hauale toovad elanikud kartuleid tänini. 18. sajandi lõpul hakkas kartul juurduma ka Eestis, ehkki laiemalt levis see alles järgmisel aastajal. Selle kõrval käsitletakse linna toitlustusmajandust ja sotsiaalseid nihkeid selles.

Suurt tähelepanu pööratkse igikestvalt akuutsele alkoholiküsimusele. Just 18. sajandil muutus Eesti õllemaast viinamaaks. Sajandi lõpus jõi täiskasvanud mees Tallinnas keskmiselt 43,5 toopi viina ehk üle 50 liitri aastas. Aga see pole veel midagi. Suurimad joodikud elasid Rakveres, kus (kui uskuda statistikat) lasti aastaga kõrist alla koguni 113,3 toopi ehk ligi 140 liitrit viina! Sinna juurde käis mõistagi veel õlu, paremates majades aga ka välismaine vein ja brändi. Levisid peenemadki naudingained – kohv, mis jõudis tallinlasteni hiljemalt 1702. aastal, tee, šokolaad ja tubakas. Kõige selle tarbimise jaoks kujunesid 18. sajandil välja erilised nõud ja vahendid, mida ohrtrasti märgitakse ka tallinlaste varanimistutes. Moodsid läksid fajanss ja eriti portselan, mida leidis igas endast lugu pidavas majas.

Vägagi andmerikas on linnakodaniku rõivastust vaatlev peatükk, kus on kirjeldatud kõikvõimalikke nii meeste kui naiste riietusesemeid. Seevastu lasterõivaid on registreeritud harva. Põhimõtteliselt ei erine rõivaste tollane valik tänapäevasest – esindatud on niihästi peakatted, alus- ja pealisrõivad kui ka kaelasidemed ja jalanõud. Muidugi, kõigi nende nimetused ja välimus olid hoopis teistsugused kui need, millega oleme harjunud praegu. Ent vanadest nimetustestki aimub midagi tuttavlikku – varrukatega jakk *Camisole* meenutab kampsunit, *Wams* vammust, *Pantoffel* tuhvlit. Kohvtaks (*Kofta* < *kaftan*) kutsus veel mu emagi lühemaid jakke. Kõnelemata mütsidest,

vestidest, muhvidest ja frakkidest, mis on eesti keelde üle võetud peaaegu täht-tähelt. Ei puudu koguni karnevalirõivad – maskid ja doomino. Hämmostust äratav omaaegne lai kangaste valik. Esindatud on kõiksugused kangasordid, värvid ning mustrid. Ja mõistagi sundis sinne karm kliima talvel kandma sooje karusnahku, niihästi kasuka (*Sube < šuba*) kui ka voodrina (alamsks. *voder*, sks. *Futter*). Ei saa laita ka aksesuaaride valikut – leidus pitse, ääriseid, sukki, jalutuskeppe, barette, mööku, puudritoose ja palju-palju muud.

Võrreldes tallinlaste garderoobe seisuste kaupa, ilmneb ootuspäraselt, et käsitöölise rõivastus jäi kaupmeeste omast oluliselt tagasihoidlikumaks. Küll aga riietusid kaupmeestega samaväärselt Tallinna literaadid – vaimse töö tegijad. Kõneldes riietumisviisist üldisemalt, oli see Tallinnas ajakohane ja rahvusvaheline, kujunenud niisuguseks Prantsuse, Inglise, Saksa, Itaalia, Poola ja Vene rõivamoe mõjuväljas.

Edasi siirdub autor mööbli ja muu majasisustuse vaatlemise juurde. Nagu teistes Läänemere-äärsetes linnades, kasvas ka Tallinnas 17.–18. sajandil liikuva vara osatähtsus. Mööblit telliti niihästi kohalikelt meistritelt kui ka välismaalt, eelkõige Hollandist. Traditsiooniliselt leidus kodudes palju kaste-kirste, kuid nende aeg hakkas tasapisi mööda saama. Selle asemel levis tallinlaste kodudes uus moerõõgatus – sahtlitega kummut (pr. *commode*). Jõukamates kodudes seisis arvukalt mitmesuguseid kappe (vnsks. *skap*, sks. *Schapp*), kõnelemata toolidest, mida oli reeglina lausa mitukümmend. Tallinna kodanike ellu jõudsid juba ka kanapeed, diivanid jm. puhkemööbel, mis varem oli olnud vaid aadlikultuuri osaks. Eluviisi muutust kajastasid paljud eri otstarbega laud, mida jagus niihästi söömiseks kui ka kohvi- ja teejoomiseks, õmblustööks ja kaardimänguks, kirjutamiseks ning tualeti tegemiseks. Sisustuse vältimatuks osaks said peeglid, kellad ja mitmesugused valgustid. Kõik see kehtib muidugi eeskätt kaupmeeskonna elupaikade kohta. Käsitöölistel jt. tagasihoidlikuma sissetulekuga elanikkonnakihtidel oli kodust vara teadagi vähem.

Üldise tarbimise suurenedes muutusid eluruumide funktsioonid. Oma sotsiaalse staatuse demonstreerimiseks koondati uhkem mööbel ja maalid nüüd diilesse, mis varem oli olnud kõigest eestuba. Pidudeks-vastuvõttudeks seati teisel korrusel sisse saal. Voodi, mis sageli oli kaetud baldahhiiniga või eraldatud kardina-tega, siirati eraldi magamistuppa. 18. sajandil pöörduti voodile ja unele suurt tähelepanu: „See puhkepaik väsinule ja kannatajale, see tervise

troon, aga ka haiguse pesa [– – –]“ osundab autor omaaegse entsüklopeedia seisukohta. Korralikus voodis oli madrats, sulgedest aluskott, linad, tekk, rohkesti patju.

Valgustussajandi tallinlane oli, mõistagi oma võimaluste piires, üllatavalt kunstilembene. Siinsetes kodudes leidus ühtekokku tuhandeid (*sic!*) maale, lisaks arvukalt gravüüre jm. Toodud arvudesse tuleb siiski suhtuda teatava ebalusega, sest pole teada, mida tollal *Gemälde* või *Schilderey* all täpsemalt silmas peeti. Ent sellest hoolimata – gildivanem Martin Heinrich Gebaueri kunstikogusse kuulus ligi 200 teost. Temast ei jäänud palju maha ka kaupmehele C. H. Frese. Mõnevõrra vähem kunsti leidus literaatide ja käsitöölise elamistes, kuid näiteks kullassepp Jacob Benedict Hademaschyl üksi oli 167 maali ehk rohkem kui ühelgi raehärral või kaupmel. Ja koguni eestlasest voorimehel Heinrich Michelsonil näib olevat olnud paras annus ilumeelt, sest tema varaloendist leiame 56 maali.

Ent ei hinnatud üksnes silmaga nähtavat, vaid ka kõrvaga kuuluvat. 18. sajandi lõpukümnendele esitati Tallinnas laulumänge ja koguni Mozarti oopereid. Kanti ette Bachide, Haydni ja Beethoveni teoseid. Linnal oli oma muusiku ametikoht, ent temast ehk olulisemgi oli gümnaasiumi kantor, kes ühtlasi tegutses ka toomkirikus. Loomulikult kuulusid muusikaristad eelkõige just professionaalsete muusikute pärandvara hulka, kuid instrumente oli ka teiste elualade esindajatel, eeskätt taas kaupmeestel. Kõige rohkem nimetavad varandusinventarid mitmesuguseid flööte (seda küll peamiselt ühe kaupmehe tõttu, kes neid nähtavasti müütas) ja viiuleid, kuid arvukalt leidus ka klavereid. Kuivõrd oli klaveri puhul tegemist uhkusasjaga ja kuivõrd sellel tõesti musitseeriti, jääb meie praeguste teadmiste valgusel küll lahtiseks.

18. sajand oli ühtlasi kirjutamise, „tindiplekkide *saeculum*“. Mitmekordselt suurenes trükitud raamatute hulk. Eesti keeleski ilmus sel aastasajal 333 nimetust 17. sajandi 76 vastu. Varaloendites need siiski ei domineeri: Tallinna kodanik luges valdavalt saksa keeles. Kuid selle kõrval leidus riieile ladina-, tõesti ka eesti-, prantsus-, rootsi-, soome- jm. -keelset kirjandust. Sajandi jooksul vähenes pidevalt vaimuliku kirjavara osakaal ning suurenes ilmaliku oma. Ehkki väga palju loeti pietistlikke raamatuid, hakati nautima reiskirju (Adam Olearius), ajaloolisi ja geograafia-alaseid teoseid. Ent loeti ka antiikautoreid, filosoofiat, ilukirjandust, luulet jm. Tunti Schillerit, kuid mitte Goethet, inventarides leiame Voltaire'i, kuid mitte Rousseau'd.

Kui teoloogilist kirjandust oli kõige rohkem pastoritel, siis ilmalikke raamatuid raehärradel ja kaupmeestel. Nonde riivilitel valitses vastavalt juriidiline kirjavara ning matemaatika- jm. asjakohased käsiraamatud. Suurimas Tallinna eraraamatukogus, mis kuulus Justus Johannes Riesenkaupffile, registreeriti 811 trükist. Sadu raamatuid leidis ka literaatide kodudes, gümnaasiumi professoril Georg Salomonil näiteks 730 nimetust. Lihttööliste varaloendites seevastu kohtab raamatuid harva, needki peamiselt vaimuliku sisuga.

18. sajand ei olnud veel kuigi turvaline ja kodanik ei saanud enda kaitsmist vaid võimude hooleks jätta. Mõnel Tallinna kaupmel oli kodus üsna aukartustäratav arsenal külm- ja tulirelvi, Berent Hetlingil näiteks registreeriti 1711. aastal neid kokku 50 – püsse, karabiine, üks musket, mõõku, piike, hellebarde. Relvameister Johann Georg Engelhardt võis uhkeldada koguni väikese rauast suurtükiga. Käsitöölistel oli relvi oluliselt vähem, tavaliselt üks-kaks püssi ja mõõka.

Varauusaegse linna materiaalsesse kultuuri kuuluvad kindlasti ka liiklusvahendid, mis vastavalt oma funktsioonile jagunesid sõidu- ja veovahenditeks. Varaloendite andmeil sõitsid tallinlased peamiselt pooltõldade, troskade ja korvvankritega, populaarne oli kerge kahe- või neljarattaline *chaise*. Talvel kasutati liikumiseks nn. kosesaane (sõnast kosk – suur lahmakas puukoort), mille lihtne puust sõrestik oli vooderdatud pärnakoorega, ja sõidusaane. Reisijat kaitsesid külma eest altpoolt sulgkotid, „[– – –]“ millel võis muretult lamada ja tukkuda „[– – –]“, pealt aga karusnahkne tekk, millele võidi tuule vastu lisada veel katematt. Vedusid toimetati suvel peamiselt pakk- ja veovankritega, talvel regedega, mille ette rakendati hobune. Takso-teenust pakkusid voorimehed.

Raamatu viimases peatükis analüüsib autor luksuse mõistet ja selle peegeldusi tallinlaste inventarides. Luksus on see osa tarbimisest, mida saab vältida. Kuid ühtlasi on luksust läbi aegade püütud piirata ja normeerida. Hästi tuntud on Tallinna hiliskeskaegsed ja varauusaegsed luksusmäärused, kuid tähelepanu väärrib, et 1665. aasta korraldus trükiti uuesti ära veel nii hilja kui 1747. aastal. 1780. aastal Eestimaa Rüütelkond koguni piiras aadli luksustarbimist. Siiski polnud see midagi Tallinnale või Eestile ainuomast – ka Riias avaldati luksusevastaseid määrusi veel 1767. ning 1780., Rootsis ja Soomes 1767. aastal.

Kuivõrd neist 18. sajandil enam kinni peeti, on iseküsimus. Just tol ajal arenes hoogsalt selts-

konnaelu, esitades selles osalejate käitumisele ja rõivastusele üha uusi nõudmisi. Varaloendid igatahes tõendavad, et tallinlastel oli üsna palju kuldesemeid, soobelkraesid, kuldseid vöösid jne. jne. Naiste pidulikumaid rõivaid ömmeldi kõige kallimatest kangastest, ehkki isegi aadlikel oli samal ajal keelatud kanda sametit ja siidi. Jõukamate kodanike mööbel valmistati mahagonist, pähklist ja tammest. Toolide istmed kaeti naha, velveti, plüüsi ja damastiga. Peeglite ja piltide raamid nikerdati ning kullati. Peolaudu kaunistasid hõrkude roogade kõrval lillevaasid, hõbealused ja mõistagi väärtuslikud lauanõud. Samas märgib Raimo Pullat: mis meil oli luksus, võis Kesk-Euroopas juba ammu olla tavaline. Luksus on suhteline ja raskesti mõeldav kategooria.

Oma laiaulatuslikku uurimust kokku võttes loodab autor olevat suutnud lugejat veenda, et varandusinventar on oluline mineviku materiaalse (ja miks mitte ka vaimse) kultuuri rekonstrueerimise allikas. Igatahes siinkirjutajat on ta veennud. Lõpuks ometi on maakultuuri kajastavate Ants Viirese, Alice Moora jt. põhjalike käsitluste kõrval ilmunud samaväärne linnakultuuri ülevaade. Astuge aga julgesti sisse ammu lahkunud kaaskodanike koduuksest, mille meile on avanud Raimo Pullati aastakümneid väldanud uurimistöö!